

Республиканың Р.Д.Кенденбиль аттыг кол ниити өөредилгениң хөгжүм
болгаш чурулганың школа-интернады

5-ки класстың төрөөн чогаал кичээлинге
конспект.

Темазы: Иван Кузнецов “ Эки турачы тыва кыстар”
(“ Саяндан Ровно чедир” деп тоожудан үзүндү)

Тургускан башкызы: Гадар-оол Саяна Кулаковна

Кызыл,2017

Темазы: Иван Кузнецов “ Эки турачы тыва кыстар”

(“ Саяндан Ровно чедир” деп тоожудан үзүндү).

Кичээлдин сорулгалары:

Өөрөдиглиг: Чечен чогаалдың тоожу хевирин калбак чогаалдың (чечен чугаа,тоожу,роман) деп аңгылаар хевирлериниң тоожуушкун аргазы-биле бижиттингенин каксы-даа бол эге билиин бээр.

Сайзырадыр: Аас болгаш бижимел чугаа хевирлерин: дыннадыг, реферат, чогаадыг сайзырадыр. Аудитория мурнунга санал-онал кылып, аас чугааның дискуссия, диспут хевирлерин сайзырадыр. Проблемалыг (чидиг, чөрүлдээлиг) айтырыгларга долу харыы бээрин чедип алып.

Кижизидер: Ада-чурттуң Улуг дайынынга (1941-1945чч.) тыва эки турачыларның кириген үлүг-хуузун,каая дайылдажып, кандыг хоорай, суурларны хосташканын билиндирип, патриотчу, интернационалчы чорукка кижизидер.

Дерилгези: Иван Кузнецовтуң чуруу, 10 санитар кыстарның чуруктары, кичээлдин презентациязы, ноутбук, мультимедиялыг проектор.

Уруглар санитар ак халаттарлыг, сумкаларлыг,пилоткаларлыг.

Оолдар шериг хептерлиг.

Кичээлдин хевири: кичээл-конференция.

I. Организаcтыг кезээ.

II. Башкының сөзү:Иван Тимофеевич Кузнецов-разведчик-хайгыылчы. Тыва эки турачылар-биле Украинага (Барыын фронтуга) кады дайынның кадыг-берге чылдарын эрткен. Ол “ Ровно чоогунуң аргаларынга” деп (тоожузунга) база “Саяндан Ровно чедир” деп тоожузунга I дугаар Украин фронтузунга тыва эки турачыларның эрес-дидим, маадырлыг чоруун бижээн.

Амгы бо үеде Тываның Виктор Көк-оол аттыг национал театрында “ Дуруяалар” деп шиизинде тыва эки турачыларның салым-чолун көргүскен. Чылдың-на май 9-та, Тиилелгениң парад-чыскаалынга “Өлүм чок полк”

эрттер. Ол дээрге эки турачыларның салгалдары,ажы-төлүнүң ажы-төлү адаларның өлүм чок чыскаалын чуруктарын туткаш,марштап эрттип турары чаңчыл болу берген.

III. Ном-биле ажыл. Арын 173-179.

179 дугаар арында 1-4 айтырыгларга харыылаар.

“Кым-даа,чүү-даа уттундурбаан”.

Кичээливестиң кыйгы-девизи бисти биче конференциявысче кыйгырып турары бо.

Экранда тыва эки турачы аъттыг эскадроннуң 206 дайынчыларының 10 санитар кыстарының чуруктары, аттары, төрүттүнген черлери көстүп турар:

1. Ооржак Байлак (Чөөн-Хемчик,Хайыракан).
2. Монгуш Амаа (Чөөн-Хемчик, Бажың- Алаак).
3. Ооржак Севил (Чөөн-Хемчик, Чадаана).
4. Сарыглар Часкал (Чөөн-Хемчик,Хөндергей).
5. Ховалыг Бичен (Улуг-Хем, Эйлиг-Хем).
6. Кыргыз Норжуң (Улуг-Хем,Үрбүн).
7. Оюн Полина (Улуг-Хем, Чаа-Хөл).
8. Кыргыз Сынаа (Эрзин, Сарыг-Булун).
9. Иргит Багбуужап (Эрзин, Бай-Даг).
10. Куулар Дарыяа (Бай-Тайга,Шивилиг).

1 дугаар дыңнадыг.

Куулар Намзырай уруу Дарыяа 1924 чылда Бай-Тайганың Шивилигге төрүттүнген. Ниити билии 4 класс.

Мөге-шыырак эр кижилер безин хонук-хонуу-биле аъттыг чоруп олургаш, могап-шылап турда, бичии ырбыска дурт-сынныг Куулар Дарыяа аът кырынга бичии-даа могап-шылавас болган. Ол шагзыраар хамаанчок, карактары хып чоруп турган.

Ровно дээш тулчуушкунга Дарыяа, шынап-ла, бодунуң кадыг-шыдаммын көргүскен. Ол өөрү кыстар-биле хөй дайынчыларның тынын ап, баштайгы

эмчи дузазын чедирип, тулчуушкун шөлүндөн сөөртүжүп,дажыглап тура, сегиржип алыышкынга он чыгам фашистерни узуткаан.

Эки турачы санинструктор Куулар Дарыяа дайынга көргүскен эрес-дидим чоруу дээш “ТАР-ның “ Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

Дайын соонда ол тайбың ажылче шымнып кирген. Өг-бүле тудуп, уруг-дарыглыг апарып, партия, совет органнарга ажылдап чораан.

Ак-Довурактың асбест комбинадынга база ажылдап турган. 1973 чылда мөчээн.

Ооң уруунуң оглу Самдан Күдерек 2014 чылда эки турачыларның маршрутун эртип, Кызылдан Ровно чедип, Карпат сыннарын ажып, амгы салгалдарның эгелеп кааны “ Өлүм чок полктуң” дайынчы оруун катаптаан.

2-ги дыңнадыг.

Кыргыз Норжуң Байыр-оол уруу 1923 чылда Чаа-Хөлдүң Үрбүн Кашпалынга төрүттүнген. ТАРЭ кежигүнүңге 1939 чылда кирген,ону 1940 чылда Үрбүн сумузунуң секретарынга соңгаан. Ол эки турачы кыстарның эң бичиизи турган. Ынчан фронтуже чорудар дилег билдириишкин кирип, кандыг-даа харыы бербес боорга, чүгле нам кежигүннерин фронтуже алып деп дамчыыр чугаа дыңнаан. Удатпаанда ол нам кежигүнүңге кирип алган.

Кыргыз Норжуң коммунист апаргаш,фронтуже чорупкан. Дайынның мурнуку шугумунче бар чыда, гитлержилерден хостаан черлерде өрттенген хоорай, суурларны, кижилер өлүрер аскыларны, элеп-түрөөн кырганнарны,херээженнерни, өл чаш өскүс-чаңгыс ажы-төлдү көргөш, дайзынга өжөөн-кылыы улам хайнып чораан.

Акы-дуңмаУкраинаның Ровно облазының хоорай, суурларын хостаарынга эрес-дидим чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскен.

“ Эрес-дидим чорук дээш” деп медаль-биле, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Тиилелгениң 40 чыл оюнда “ Ада-чурт дайынының ордениниң II –ги чергези-биле шаңнаткан.Персоналдыг пенсионер турган.

3-ку дыңнадыг.Ооржак Севил.

Тываның эрес-дидим кыстарындан эң-не улуг назылыг ийи кижичораан. Оларның бирээзи Ооржак Севил. Ол 1916 чылда Чадаана хемге яды арат Матпааның өг-бүлезинге төрүттүнген. Эртем билиглиг-даа, орус дылга шевергин чугаалаар турган. Ооржак Севил 1936-1938 чылдарда Москвага Чөөн чүк улустарының Коммунистиг университетинге өөренип чораан. Деражно дээш тулчуушкунга улуг лейтенант Монгуш Саттың взводу дүнеки камгалалга немец хайгыылчылар-биле сегиржип алыышкынга балыглаткан. Баян-Төгүске, Сундуй-оолга баштайгы эмчи дузазын Севил көргүскен.

Севил угбай эки турачыларның төккен ханын, балыг-бышкын, аарышкызын эң баштай көрген кижичораан. Орус, тыва, өске-даа аймак-сөөк совет дайынчыларның тынын ап, дузазын көргүзүп чежезин дайын шөлүнден дажываан дээр.

Каш удаа маадырлыг чоруктарны кылза-даа, ол кандыг-даа дайынчы шаңнал албаан.

Дайын соонда ТАР-ның Республика ордени-биле шаңнаан. Дайын соонда, тайбың үеде ооң ат-сывы Надежда Матпаевна Даваа, Күрүнениң айыыл чок черинге үр үеде ажылдаан. Ол аарааш, 1973 чылда мөчөөн.

4-кү дыңнадыг. Кыргыз Сынаа.

Эрзинниң Сарыг-Булунга төрүттүнген. Бичиизинде Наадымнарга чарыш аьды мунуп турган. Самагалдай-Кызыл аразынга узун хаак (лыжа) марафонунга киржип чораан. Дайын шөлүнге санинструктор кижиниң ажылы эң-не берге, чүгле балыгланган дайынчыларны шарып, дуза чедирер эвес, оларны чүктээр, сөөртүр, өлген дайынчыларга үңгеп-союп чорааш, ыяап-ла чедер, оларны дириг болурун канчап билир дээш шимчедип көөр, кымыл ол деп чүвени тодарадыр.

Шак ынчаар Кыргыз Санаа чеже дайынчыларга дуза чедирбөөн дээр...

Дайын соонда, ол Кызыл хоорайга орденниг аьттыг полкка санинструкторлап артып калган, ооң ады Галина Доңмитовна Доваадор

апарган. Ада-чурт дайыны “орденниң I- II-ги черлериниң”, “ТАР-ның Күш-ажыл” орденниң болгаш хөй-хөй дайынчы медальдарның эдилекчизи чораан.

5 дугаар дыңнадыг. Ховалыг Бичен.

Ховалыг Бичен 1940 чылда ТАРН-ның кежигүнүнге кирген.ТАР-ның Улуг-Хем кожкомунуң херээженнер килдизиниң эргелекчизи турган. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулемётчулар взводунуң санинструктору турган. Ровно дээш тулчуушкунга 7 немец солдаттарны узуткаан.

Эң берге шылгалда Ховалыг Биченге Сурмичи суурга таварышкан. Ооң бактаап киргени улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң взводу биле старшина Куулар Дажы-Серенниң танкыга удур расчёду кезектин аткаарлаашкынын хандырып, немецтерни доза турар дужаал алган. Бо кадыг-дошкун тулчуушкунга дайынчыларның саны чоорту хорап чоруп олурган. Сат Бүрзеккей байдалдың нарынын, маңаа бүдүн взвод дөгере өлүп болур-дур деп чүвени билип турган.Оода-ла кыс кижидириг артсын деп ол бодай каапкан,ынчангаш дайынчы медээни капитан Кечил-оолга чедирер сен дээш чорудупкан.

Шак ынчаар Ховалыг Бичен дириг арткан, ол дээрге эрес-дидим, маадыр командир Сат Бүрзеккейниң кээргээчел сеткилиниң, мерген угаанының ачызы-дыр.Херээжен кижидириг амыдыралды чаяар кылдыр төрүттүнген болгай.

Сергей Пюрбюнүң сөзүңге, аялгазы Л. Израйлевичиниң “Тулчуушкун” деп ырызының үделгези-биле өөреникчилерниң марыжы.

6-гы дыңнадыг. Сарыглар Часкал.

Сарыглар Часкал фронтуге бодунуң ашаа Кара-сал Кошкар-оол-биле кады чорупканнар. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң взводунга өөредилгени, кадыг-бергени шыдамыккай эртип чорааш, Ровно облазының девискээринге келгеннер.

Тулчуушкуннар аразында кыска дыштаныр үелерде бот-боттарын айтыржып олурарлар:

-Каш фашисти чок кылдың,Кошкар?

-Ону санаар харык кайда дээр сен, Часкал. Чүү-даа болза өртек четкен-не боор -деп, Кошкар-оол харыылаар.

Ровно дээш тулчуушкунга Часкал хөй-ле дайынчы эштеринге баштайгы эмчи дузазын чедирген, а Салчак Докуунуң ок өде берген чүрөөн шарып турда,ооң карааның чажы Докуунуң хөрөөнче дамдылап турган. Ол билип турган:Докууга ам кандыг-лаа эмчи дузазы херек чок деп чүвени...

Ук тулчуушкуннарның бирээзинге Часкал улуг кажыыдалга таварышкан,ооң өөнүң ээзи Кошкар-оол маадырлыгы-биле өлгөн.

Сарыглар Часкалдың эрес-дидим чоруу дээш, Совет чазак “ Эрес-дидим чорук дээш” деп медаль-биле база ТАР-ның “Күш-ажыл” ордени-биле шаңнаан.

Тайбың үеде ол Сарыглар Часкал Чадаана хоорайга белеткел конторазынга хөй чылдарда ажылдап чорааш, 1977 чылда аарааш мөчөөн.

7 дугаар дыңнадыг. Монгуш Амаа.

Монгуш Амаа эки тура-биле фронт чоруурунун мурнунда Чадаана эмнелгезинге ажылдавышаан, ополчен шериинге санитарлап база турган.

Амаа он санитар кыстарның 10 дугаары болган.

Тулчуушкун үезинде балыглаткан солдатты шарып чыдырда, ооң бодунуң амы-тынынга айыыл болганчок-ла диргелип кээр.Сурмичиге ол бодунуң чолдак ланчызы-биле 3 фашисти узуткаан.А Иква хемниң эриинге ооң холундан элээн каш фашист аттырган.

Монгуш Амаа “Ада-чурт дайыны” ордениниң I-ги чергези-биле шаңнаткан.

Тайбың үеде “Искра” колхозтуң ясли-садынга кижизидикчи башкылап,чоннуң ажы-төлүн өстүрүп, кижизидеринге улуг үлүг-хуузун киирген.

8 дугаар дыңнадыг.

Оюн Полина Чизепей уруу Чаа-Хөлгө төрүттүнгөн. ТАРН-нын кежигүнүгө кандидат. Орус дылды эки билир. 3-кү аъттыг шериг взводунун санинструктору. Ол үениң байдалы-биле бедик культурулуг, хөй-ниитичи,ырлаарына кончуг ынак турган.

“ Эрес-дидим чорук дээш” деп медаль-биле ТАР-нын Чазаа “Дайынчы шылгарал” деп медаль-биле ооң маадырлыг чоруун үнелээн.

Тайбың үеде Оюн Полинаны Урякова Полина Чизепеевна дээр. Ол гвардейжи хевин безин солувайн, Күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар органга ажылдап киргеш, бо ажылга хөй чылдарда ажылдааш, 50 чылдарның төнчүзүндө төрүттүнгөн чери Чаа-Хөлгө мөчээн.

9-ку дыңнадыг. Багбуужап Иргит Мадай уруу.

1924 чылда Эрзинниң Сөөлчерге (Бай-Даг сумузу) төрүттүнгөн.ТАРН-нын кежигүнү (партияга кажан киргени тодаргай эвес). Кызылдың каттышкан школазынга башкылар белеткээр курс дооскаш, Бай-Хаак ортумак школазынга башкылап турган.

Дайынның эге чылдарында Кызылдың каттышкан школазынга башкылап тургаш, санинструкторлар курстарын дооскан. IV-кү взводтуң санинструктору болуп Ровнодан Дубно чедир тулчуушкуннарга балыглаткан дайынчыларга болгаш командирге эмчиниң баштайгы дузазын эрес-шудургу чедирип турган.

Мадай уруу Иргит Багбуужап дайындан аарып чанып келгеш, 1944 чылдың күзүнүндө Самагалдайга мөчээн. “Эрес-дидим чорук дээш” деп медаль-биле база ТАР-нын “ Күш-ажыл ордени”-биле шаңнаткан.

10 дугаар дыңнадыг. Ооржак Байлак.

Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга 1924 чылда төрүттүнгөн. Аъттыг шеригниң дайынчы эштериниң аразында онзагай төөгүлүг кижиги. Ада-иезиниң чагыг сөзүн алгаш, акызы Ооржак Данзы-Белек-биле эки турачы болуп Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттанган. Аалына ада-иези-биле 1

харлыг оглу чыдып калган. Өөнүң ээзи Сарыглар Хаплак Москвага өөренип турган.

Ковров хоорайга шериг өөредилгелер үезинде база Ровно облазынга тулчуушкуннарга быжыг туруштуун көргүскен, шаап халдаашкыннарга дорт киржип, маадырлыг чоруктарны кылган. “Ада-чурт дайынының ордениниң” I,II –ги черлери-биле , “Күш-ажылчы Кызыл Тук” ордени-биле шаңнаткан.Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны. Тыва Республиканың муңчу малчыннарының бирээзи.наадым байырлалынга өгнү шаңналга алганын тыва чон диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле үнелээн.

IV. Быжыглаашкын.

Эки турачы кыстарның чуруктарны экрандан көрүп, ниити түңнелди үндүрер.

V. М. Кенин-Лопсанның “Эки турачы тыва кыстарга” деп шүлүүн доктаадып алган уруглар чугаалаар.

VI. Онаалга. Кыска чогаадыг “Эки турачы тыва кыстар дугайында чүнү билип алган мен”.

VII. Башкының түңнел сөзү.

Ровно-Луцк операциязы” дээр улуг тулчуушкунга 2000 ажыг кижиги киришкен. Оларның аразында 206 тыва эки турачылар.

Украинаның дыка хөй 80 хире хоорай, суурларын немец-фашисттиг эжелекчилерден хосташканы төөгүге балалбас исти арттырган.

VIII. Демдектер салыры. Үнелел.